

ІЗ ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Стаття присвячена розглядові питання вивчення юридичних термінів в українському мовознавстві. Автор наголошує на недостатньому висвітленні цієї галузі термінології у працях українських лінгвістів. Акцентується увага на необхідності видання юридичних посібників, підручників, лексикографічних праць українською мовою.

Ключові слова: термін, юридична термінологія, мовознавство, дослідження, галузь.

The article dwells upon the investigation of law terms in Ukrainian linguistics. The author emphasizes insufficient investigation of this, ranch of terminology in the works of Ukrainian linguists. The author stresses the necessity of publishing legal textbooks, lexicographical investigations in the Ukrainian language.

Key-words: term, law terminology, linguistics, investigation, branch.

Метою роботи є розгляд наукової літератури, присвяченої дослідженню української юридичної термінології. Нами виявлено лише кілька праць українських мовознавців, що стосуються розгляду тих чи інших питань зі сфери юридичної термінології.

У шістдесяті роки ХХ століття до питань юридичної термінології звернулась О. А. Сербенська. Увага дослідниці була зосереджена головним чином на шляхах формування мови правників. Так, у 1966 році було опубліковано статтю О. А. Сербенської “Українські юридичні терміни для означення судових присудів” [7: 69]. Мовознавець наголошує на меті своєї роботи: проаналізувати одну семантичну групу українських термінів (а саме термінів на означення судових присудів) у діяхронному плані, показати історію їх розвитку і функціонування і на цій основі з’ясувати ті неточності, що трапляються при їх вживанні [Там же]. О. А. Сербенська зазначає, що у процесі історичного розвитку українська мова знала багато слів, що вживалися на означення судових присудів. Особливо виразно це відображено в українських пам’ятках до ХХ ст. (напр., *декрет, реляція, сказанє судове, вирок, виреченя, речня, ореченя, осуд, засуд, розвод, розсудок, рішенець*).

У мовній практиці українського законодавства другої полови-

ни ХХ століття на означення судових присудів закріпилися чотири терміни: *вирок*, *рішення*, *ухвала*, *постанова*, кожен з яких має своє, чітко визначене значення, за яким закріплене певне юридичне поняття. Лексико-семантичний аналіз цих слів, проведений у діяхронному аспекті, зазначає мовознавець, в якійсь мірі відбиває той складний шлях, який вони пройшли до термінів сучасної юриспруденції.

О. А. Сербенська детально розглядає зміну значень та специфіку використання кожного із чотирьох названих юридичних термінів і приходить до висновку, що в аналізованій групі не вистачає слова, яке б виражало загальне, родове поняття у відношенні до понять, які називаються словами *вирок*, *рішення*, *ухвала*, *постанова*. Це, на думку дослідниці, часто призводить до двозначності та до змішування понять. Автор вважає, що "... варто ще раз подивитися на існуючу українську юридичну термінологію з погляду того, наскільки точно вона передає означувані поняття та відповідає словотворчим і семантичним особливостям української національної мови"[7: 72-73].

В іншій своїй статті — "Українські терміни, зв'язані з веденням слідства"[6] — О. А. Сербенська наголошує, що терміни, пов'язані з веденням слідчих дій, з'являються в українській мові разом із впровадженням у правово-політичне життя народу слідчо-обвинувального процесу. Автор вважає, що лексичне значення термінів, які вживаються під час ведення слідства, потрібно розглядати історично, зважаючи на те, що значенням терміна є наукове поняття, і терміни розвиваються та змінюються разом з розвитком і зміною науки, яку вони обслуговують.

О. А. Сербенська проводить спостереження над семантикою українського юридичного терміна *слідство*, починаючи з XV століття. Автор наводить твердження І. Срезневського, що одним із значень спільнослов'янського слова *слѣдъ* було юридичне слово *розыск*, а сполучення слова *слѣдъ* з інфінітивом *гнати* тлумачить як *производитъ розыск* [6: 60]. В українській актовій мові XV – XVIII ст. слово *слѣдъ* у сполученні з дієсловами *йти*, *вести*, *дійти*, *знайти* утверджується в значенні юридичного терміна. Тільки в українських актах початку XVIII ст. трапляється новотвір *слідство* (*слѣдствіє*). У XIX — на початку ХХ ст. поняття, для вираження

яких сучасна українська юриспруденція має терміни *слідство* і *розшук*, позначалися цілим рядом інших слів (*слѣженъе, звѣдованъе с, вивѣдка, розвѣдка, стеженє, розвідка, слідство* та ін.; *слідство* — *изслѣдованъе, дохоженъе, розсмотрѣ, розвѣдка, розбірѣ, слідство, доходженє* та ін.)

Не зовсім чітко розмежування понять “слідство” і “розшук”, на думку О. А. Сербенської, пов’язане з тим, що дожовтнева українська мова офіційно не була мовою законодавства, а *розшук* і *слідство*, що на сьогодні становлять дві окремі інституції у правовому житті, не розмежовувалися до ХІХ ст. А в Україні, вважає дослідник, така ситуація була до 1917 року. Із переходом діловодства на українську мову помітний живий і творчий пошук відповідних юридичних термінів.

Поле використання термінів *слідство* та *розшук* розмежується. Це фіксують і словники української юридичної термінології, видані у 20-х роках. Та у післявоєнних українських словниках ці терміни знову вживаються непослідовно. Автор наводить приклад: термін *слідство* рекомендується вживати як відповідник до російських термінів *розыск* і *следствие* [6: 62]. О. А. Сербенська звертає увагу мовознавців на формування і розвиток терміна *слідчий* (на позначення особи, що проводить попереднє слідство, та як компонент у складеному терміні *слідчий процес*).

Для дожовтневої української мови другої половини ХІХ ст. — поч. ХХ ст. характерне паралельне вживання субстантивованої форми *слідчий* і складеного терміна *слідчий суддя*. Автор вважає, що словотворчою моделлю для утворення терміна *слідчий суддя* послужив польський термін *skdzia sledczy*, а одночасне вживання в одному й тому ж значенні термінів *слідчий* і *слідчий суддя* свідчить про ще не завершену на той час субстантивацію слова *слідчий*.

О. А. Сербенська у своєму дослідженні стверджує, що формування і нормалізація термінів, пов’язаних із веденням слідства, залежить від позалінгвальних факторів (узаконолення інституту слідства в правовому житті народу, надання українській мові широких прав розвитку і функціонування) та від діючих у мові, зокрема, у такій її системі, як юридична термінологія, тенденцій розвитку, однією з яких є скорочення чи ліквідація дублетів (наприклад, із синонімічної групи *вивідка, розшук, розвідування, вивідуван-*

ня в результаті синонімічної конкуренції залишився термін *розшук*). На думку автора статті, втрачає також словотвірну здатність такий термоелемент, як суфікс *-тель* (замість *слідователь* закріплюється *слідчий*).

О. А. Сербенська вважає, що остаточному впорядкуванню системи юридичної термінології, закріпленню за кожним поняттям вдалого з погляду семантичної і словотвірної структури терміна в значній мірі сприяло б видання тлумачного словника цієї галузі української термінології. Ця думка, незважаючи на те, що після публікації статті О. А. Сербенської пройшло понад тридцять років, залишається актуальною і сьогодні. Адже хоч і видано велику кількість юридичної лексикографічної літератури (зокрема “Юридична енциклопедія” за ред. Ю. С. Шемшученка та “Юридична термінологія” В. В. Головченка), однак накладі, якими вона розповсюджується, не можуть задовольнити потреб усіх зацікавлених у таких виданнях. Лише через тридцять років після досліджень, проведених О. А. Сербенською, в українському мовознавстві з’являються нові праці, присвячені вивченню юридичної термінології. Серед них — статті Н. В. Артикуци: “Джерела історичного вивчення юридичної термінології української та російської мов XVII-XVIII ст.” [1] і “Права, по которымъ судится малороссійській народъ” як джерело для вивчення історії юридичної термінології східнослов’янських мов” [2].

Головною метою першої із публікацій дослідник вважає узагальнення і систематизацію письмових джерел XVII-XVIII ст. із погляду того, який матеріал вони дають для вивчення історії юридичної термінології української та російської мов. Представлена класифікація містить основні загальні типи пам’яток, їх жанрову диференціацію. Визначаються найважливіші для діяхронічно-лінгвістичних досліджень юридичні джерела України та Росії XVII-XVIII ст.

Комплексне вивчення історії юридичної термінології в українській та російській мовах, їх порівняльно-історичне дослідження неможливе, вважає автор, без попереднього аналізу й упорядкування неосяжної кількості давніх писемних джерел, що висвітлюють різні сторони політично-правового життя України й Росії: їх державно-правовий устрій, систему правових відносин,

правила судівництва, предмети і явища юридичного побуту, звичаї тощо.

Серед них — центральні урядові документи й пам'ятки місцевої ділової писемності, практичні посібники і наукові трактати з юриспруденції, історіографічні й публіцистичні твори, лексикографічні й історико-юридичні розробки, канонічна й світська література, офіційне й приватне листування, пам'ятки усної народної творчості та ін. Створені в різний час і в різних місцях, окремими авторами і колективно, рукописні і друковані, написані рідною й іншими мовами, вони реалізовували певні комунікативні і творчі завдання, виконували певні функції. Тому і термінологія права представлена в них неоднаковою мірою і в різній якості. У писемних пам'ятках різних видів і жанрів репрезентовані також різні шари термінологічної лексики (кодифіковані терміни, некодифіковані еквіваленти термінів, терміноїди, номенклатура), формування яких супроводжувалось як загальнономовними, так і типовими для терміносистем процесами [1: 3].

Дослідник вважає, що законодавчі акти та їх проекти, наукові юридичні твори, ділова поточна документація, лексикографічні праці XVII-XVIII ст. зберігають основний фонд юридичної термінологіки, на базі якого формувалися термінологічні системи сучасних східнослов'янських мов. Реконструкція і порівняльно-історичне вивчення його допоможуть поглибити наші знання щодо генезису, джерел збагачення юридичної термінології в українській та російській мовах, уточнити наші уявлення про рівень розвитку терміносистем у зазначений період, визначити спільність і розбіжність процесів формування термінології права в обох мовах [1:15].

У статті “Права ...” Н. В. Артикуца зазначає важливість для досліджень правників та філологів такого джерела вітчизняного законодавства, як оригінальна пам'ятка української юридичної думки XVIII століття під назвою “Права, по которымъ судится малороссійскій народъ”. Це перша спроба кодифікації власного права, вона є важливою складовою частиною культурно-правового й інтелектуального надбання української нації.

Різнобічне вивчення тексту пам'ятки, зазначає автор дослідження, її лексико-фразеологічного складу, термінологічного фонду,

граматико-стилістичних та інших мовних особливостей суттєво збагатило й уточнило б наші уявлення про загальні й специфічні для історії східнослов'янських мов явища і процеси, якими супроводжувалося формування правничих терміносистем й офіційно-ділової мови взагалі.

Важливе значення “Права...” мають передусім для розробки і висвітлення проблем, пов'язаних з історичними шляхами розвитку юридичної термінології в українській і російській мовах, їх витоками, перехрещеннями і розходженнями, з виявленням їх спільності та оригінальності, національної самобутності, зокрема контрастивним аналізом процесів термінологічного розмежування на понятійному і семантичному рівнях [2:120].

У “Правах...” кодифікується надзвичайно широке коло юридичних термінів, яке охоплює поняття різних галузей українського права XVII-XVIII ст.: термінологічна лексика майнових відносин; назви майново-правових операцій; термінологія успадкування майна; система термінів, що стосується як загальних понять спорідненості, так і різних ліній, ступенів спорідненості та свояцтва, шлюбних відносин та ін.

Як результат упорядкування і систематизації юридичної термінології українськими правниками “Права...”, вважає Н. В. Артикуца, мають особливу цінність не тільки тому, що допомагають більш точно відтворити семантичну структуру юридичних термінів, але й дають мовознавцю надзвичайно насичений текстовий матеріал для спостережень над синонімією і варіюванням термінів в усіх їх різновидах і модифікаціях, для аналізу джерел термінологічної множинності [2: 126].

У цілому, підсумовує автор, “Права...” дають багатий матеріал для вивчення джерел формування і збагачення східнослов'янської юридичної термінології. Відбиті у “Правах...” юридичний словник, розгалужена система понять та інститутів, різноманітні засоби їх мовного втілення — усе це свідчить не тільки про широку освіту законотворців-авторів кодексу, але й про надзвичайно багатий і розвинений поняттєво-термінологічний фонд національного права, високу правову культуру українського народу [2: 126]. Детальне і всебічне вивчення лексичного складу зводу, на думку автора, допоможе реконструювати значну частину юридичного

словника східнослов'янських мов XVIII ст., з'ясувати його генетичну природу, визначити основні термінотворчі засоби.

Робіт, присвячених суто способам словотворення юридичних термінів, а особливо на сучасному етапі формування лексичної бази термінологічної системи української юриспруденції, нами виявлено не було. Це можна пояснити тим, що ця галузь української термінології за радянських часів фактично була відсутня. Та й не лише ця галузь. "...відірвавши нас у другій половині XVIII в. од нашої давньої культури, від нашої української наукової мови, русифікаційна політика московського імперіялізму примусила нас забути тую мову, одзвичаїла нас навіть правильно читати давню українську мову, та й то так ґрунтовно одзвичаїла, що коли-б українець кінця XVIII в. почув, як сучасні вчені українці (звичайно, котрі не філологи) вимовляють, читаючи давні українські акти, то він подумав би, що то читають якоюсь чужою, незрозумілою для нього слов'янською мовою" [8: 8-9]. Саме тому, на нашу думку, автори наведених праць звертаються до історичних джерел дослідження.

Отже, формування української юридичної термінології — це сучасний процес. Необхідність у такій роботі велика. Особливо виразно це відчувається, коли береш до рук закони, видані за часів української незалежності. Вони аж ряснять суржилом та відверто російськими кальками. Та й самі представники юридичної науки починають усвідомлювати необхідність співпраці правників та мовознавців у царині створення юридичної термінології.

Так, С. П. Кравченко у статтях "Основні відзнаки мови юридичних законів" [3] і "Проблемність юридичної термінології та шляхи її удосконалення" [4] наголошує на лінгвістичних недоліках у сфері використання українських юридичних термінів.

А у роботі А. І. Панькова та С. П. Кравченка "До питання мови юридичного закону та її вплив на правову культуру суспільства" зазначається: "Проблема мови закону постає однією з наріжних проблем, де безпосередньо збігаються мовознавство, правові науки, і де дослідження вимагає одночасово і лінгвістичного, і юридичного аналізу. Одна з причин недостатнього вивчення мови законодавства полягає в тому, що юристи не використовували належним чином досягнень лінгвістики і тому їх міркування зводи-

лись лише до загальних висновків про необхідність писати закони чітко, стисло та зрозуміло. В свою чергу, лінгвісти мало досліджують проблему законодавчої мови як особливого функціонального стилю літературної мови, не аналізують з мовозначних позицій законодавчі тексти” [5: 62].

Вивчення української юридичної термінології ускладнюється ще й тим, що специфічною рисою джерельної бази українського права порівняно з російськими джерелами є її мовна неоднорідність, оскільки переважна більшість пам’яток діючого на території України за всіх часів законодавства написана польською, російською, німецькою або латинською мовами. “Тексти таких пам’яток (дарма, що не слугують прямим матеріалом для історико-лінгвістичного аналізу української юридичної термінологіки) мають використовуватися для реконструкції терміносистеми, хоча б як посередні або побічні свідчення наявності в ній відповідних понять і термінів” [1: 7].

Наукова спадщина українських правників залишається зовсім не вивченою з лінгвістичного боку. А вона цінна тим, що містить у собі певний досвід правників у справі упорядкування, унормування, уніфікації юридичної термінологіки. Перед дослідниками стоять численні лінгвістичні завдання (перекладознавчі, лексико-стилістичні, термінографічні, термінознавчі та ін.). Серед них: пошук еквівалентних юридичним поняттям термінологічних одиниць; формулювання наукової дефініції терміна; систематизація юридичних понять і термінів; переклад іноземних юридичних текстів та термінів; терміноутворення на рідномовному ґрунті; відбір із конкуруючих найменувань терміна для кодифікації; укладання юридичних словників та ін.).

Узагальнення досвіду правознавців допоможе висвітлити механізми й специфіку термінотворчості певної доби [1: 11].

Законодавчі акти та проекти, наукові юридичні твори, ділова поточна документація, лексикографічні праці зберігають основний фонд юридичної термінологіки, на базі якого формувалися термінологічні системи сучасних східнослов’янських мов. Реконструкція і порівняльно-історичне вивчення його допоможуть поглибити наші знання щодо генезису, джерел збагачення юридичної термінології в українській мові, уточнити наші уявлення про

рівень розвитку терміносистем у певний період, визначити спільність і розбіжність процесів формування термінології права в українській та російській мовах [1: 15].

У сучасних умовах, коли набула бурхливого розвитку законодавча діяльність, коли потік перетворень захопив практично всі галузі законодавства, розробка проблем законодавчої техніки, мови закону, юридичної термінології стала одним із найважливіших напрямків впливу юридичної теорії на практику.

А допомогти у формуванні сучасної української юридичної термінології зможе дослідження найрізноманітніших за жанром та призначенням писемних пам'яток різних періодів розвитку українського права. Це передбачає повне відтворення понятійно-структурної будови юридичної термінології та правничого словника у різні історичні періоди, стратифікацію усіх розрядів термінологічної лексики, як нормативної, так і ненормативної, висвітлення джерел і шляхів її поповнення, процесів взаємодії термінологічної лексики, продуктивних і непродуктивних способів термінотворення, визначення загальних і специфічних для розвитку терміносистем рис.

Теорія і історія мови юридичного закону завжди повинна бути в центрі уваги фахівців. Теорія юридичної мови — це теорія її широкого розуміння в сенсі не лише її системи, але і значення окремого терміна. Кожне слово є знак функції певного юридичного закону, який діє через слова і дієвість якого залежить від виразної сили слова. Значення юридичної семантики носить неперевершений характер, оскільки вона має вихід і на законотворчість, і на законореалізацію. Добре відомо, що застосування закону пов'язане з його граматичним тлумаченням, перш за все через засвоєння його мовної, граматичної сторони [9: 14]. Лише врахувавши всі аспекти життя юридичного терміна, можна говорити про створення української юридичної термінології.

1. Артикуца Н. В. Джерела історичного вивчення юридичної термінології української та російської мов XVII-XVIII ст. // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедр. зб. наук. пр. — К., 1997.

2. Артикуца Н. В. “Права, по которымъ судится малороссійській народъ” як джерело для вивчення історії юридичної термінології східнослов'янських мов” // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедр. зб. наук. пр. — К., 1998.

3. *Кравченко С. П.* Основні відзнаки мови юридичних законів // Юридична освіта і правова держава: Зб. наук. пр. — Одеса, 1997.

4. *Кравченко С. П.* Проблемність юридичної термінології та шляхи її удосконалення // Актуальні проблеми держави і права: Збірка наукових праць Одеськ. держ. юрид. акад. — Одеса, 1998.

5. *Паньков А. І., Кравченко С. П.* До питання мови юридичного закону та її вплив на правову культуру суспільства // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. Одеськ. держ. юрид. ак. — Одеса, 1998.

6. *Сербенська О. А.* Українські терміни, зв'язані з веденням слідства // Вісник Львів. держ. ун-ту: Серія філолог. — Львів, 1969. — Вип. №6.

7. *Сербенська О. А.* Українські юридичні терміни для означення судових прилюдів // Вісник Львів. держ. ун-ту: Серія філолог. — Львів, 1966. — Вип. №4.

8. *Словник Правничої мови.* — К., 1926.

9. *Сурилов О.* Дещо відносно проблем юридичної освіти // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. Одеськ. держ. юрид. акад. — Одеса, 1998.